

مروری بر تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی

سیما علیزاده^۱، ناصر محمدی^۲، محسن امیدی^۳

چکیده

هر جامعه‌ای بر اساس نظام ارزشی حاکم بر آن در صدد تعلیم و تربیت افرادی است که آرمانهای خود را در وجود آن متبلور سازد. در جوامع مختلف برای رسیدن به این مهم، از ابزارها و رسانه‌های مختلفی استفاده می‌کنند. یکی از این ابزارها، مخصوصاً در کشور ما به دلیل غالب بودن و ندادن بهای زیاد به دیگر روشهای آموزشی، کتابهای درسی هستند. هدف ما در این پژوهش مروری بر پژوهش‌های مرتبط با تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی بر اساس روش ویلیام رومی می‌باشد که به سنجش متن، تصاویر، فعالیت‌ها این کتاب از جهت فعال و غیر فعال پرداخته‌ایم. صفحات، تصاویر، فعالیت‌ها و در کل نمونه‌ها به صورت تصادفی طبق نظر ویلیام رومی مورد بررسی و تجزیه تحلیل قرار گرفت. روش تجزیه و تحلیل به صورت توصیفی است. وسیله جمع‌آوری اطلاعات نوشته‌های مبتنی بر روش ویلیام رومی است که بر اساس مبانی نظری تهیه شده است. نتیجه‌ای که از تحلیل به دست آمده نشان می‌دهد که متن کتاب مطالعات پایه پنجم ابتدایی منظر متنی غیر فعال و غیر پویاست و بیشتر به بیان مطالب و ارائه اطلاعات می‌پردازد و کمتر دانش‌آموزان را به فعالیت وادار می‌دارد. تصاویر کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی با نشان دهنده اعتبار داشتن تصاویر است به نحوی که زمینه مناسبی برای یادگیری مهیا می‌سازد. و دانش‌آموزان را به تفکر و پژوهش دعوت می‌کند. فعالیت‌های کتاب مطالعات اجتماعی بیانگر فعالیت محور بودن کتاب می‌باشد که فقط فراگیران را به انجام فعالیت‌های متعدد فرا می‌خواند.

***واژگان کلیدی: تحلیل محتوا، ویلیام رومی، مطالعات اجتماعی**

^۱ استاد یار گروه علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور، صندوق پستی ۱۹۳۹۵-۳۶۹۷، تهران، ایران. alizadeh221@pnu.ac.ir

^۲ نویسنده مسئول، دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. nas.m1365@gmail.com

^۳ کارشناسی ارشد تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. معلم مقطع ابتدایی، استان مرکزی. mohsenomidi74@gmail.com

مقدمه

آموزش و پرورش در مفهوم وسیع آن، همه تلاش‌های سازمان یافته و غیر سازمان یافته‌ای را در بر می‌گیرد که موجب انتقال میراث علمی، فناوری و فرهنگی و اجتماعی یک جامعه از نسلی به نسل دیگر می‌شود. همچنین یکی دیگر از رسالت‌های خطیر آموزش و پرورش، ایجاد فرصتهایی برابر برای رشد و شکوفایی افراد جامعه به خصوص کودکان و نوجوانان می‌باشد. آموزش عبارت است از هرگونه فعالیت یا تدبیر از پیش طرح ریزی شده‌ای که هدف آن آسان کردن یادگیری در یادگیرندگان است (سیف، ۱۳۸۴). به نقل از نیک نفس (۱۳۹۲). آموزش زمانی می‌تواند بیشترین بازدهی را داشته باشد که هدفمند بوده و بر اساس یک چارچوب و ساختار مشخص باشد. کتاب درسی از مهم‌ترین و دردسترس‌ترین رسانه‌های آموزشی می‌باشد که نقش ارزشمندی را در تعلیم و تربیت ایفا می‌کند. بسیاری از پژوهش‌گران، کتاب درسی را به عنوان یکی از رسانه‌های کارآمد و اثربخش آموزشی محسوب کرده‌اند که می‌تواند زمینه یادگیری و خودآموزی را برای فراگیران فراهم نماید. درج تصاویر یکی از موثرترین ابزار اثرگذاری در فرآیند طراحی و تولید کتب درسی می‌باشد (چوبینه، ۱۳۹۸). یک کتاب درسی می‌تواند در جریان آموزش و یادگیری قابلیت‌هایی همچون مشخص نمودن محدوده فعالیت یاد دهنده و یاد گیرنده در طول فرآیند آموزشی، ارائه دادن اطلاعات مهم در یک رشته یا حوزه معین به صورت منسجم و منظم، صرفه جویی در وقت معلم و یادگیرنده، امکان بحث و گفتگو در مورد مسائل مشترک و همچنین ایجاد هماهنگی بین فراگیران یک رشته یک کلاس یا ماده درسی، زیر را به ارمغان آورد همچنین معلم را از بحث‌های اضافی فارغ می‌کند. یادگیرندگان را به مطالعه عادت می‌دهد. محتوا و خط‌مشی‌های آموزش را مشخص می‌نماید. از پراکندگی مطالب و متمرکز شدن فراگیر بر موضوعی واحد جلوگیری می‌کند و به فعالیت‌های معلم و دانش آموز نظم می‌دهد. و نیز از آنجایی که بیشتر کتاب‌ها دارای تصاویر، آمارها، پرسش‌ها، نمودار و ... می‌باشند، می‌توانند در درک بهتر مطالب به فراگیران خود کمک کنند (نیک نفس، ۱۳۹۲).

برای دست یافتن به این ارزش‌ها یا هر نوع اهداف و رسالت دیگر، کتاب باید دارای معیارها، اصول و ضوابط خاصی باشد که وجود آن‌ها در فرآیند طراحی کتاب‌های درسی ضروری است. برلسون، تحلیل محتوا را یک فن پژوهشی برای توصیف عینی، نظام دار و کمی ظاهر محتوای رسانه‌ی ارتباطی تعریف می‌کند (چوبینه، ۱۳۹۸).

موارد زیر از جمله دلایلی می‌باشند که اهمیت این رسانه را در کشور ما نشان می‌دهد:

- متمرکز بودن فعالیت‌های معلمان بر اساس کتاب درسی
- محدود بودن امتحان و ارزشیابی به مطالب و محتوای کتاب درسی
- تحقق بخشیدن به بیشتر اهداف آموزش و پرورش از طریق این رسانه
- ملزم بودن دانش آموزان به خواندن کتاب‌هایی که از سوی دفتر برنامه‌ریزی، تدوین و معرفی شده‌اند
- وجود نظامی متمرکز که برای تمام کشور، یک برنامه، یک کتاب و یک ارزشیابی دارد

- نامناسب بودن شرایط آموزشی و کمبود امکانات

- عدم مهارت کافی معلمان در شناخت هدف‌های آموزشی و کاربرد شیوه‌های مناسب تدریس و متکی بودن آن‌ها به کتاب درسی

این رسانه با اهمیت دربردارنده بخشهای نوشتاری، تصویرها و تمرینهایی است که در راستای تحقق هدفهای کتاب، تهیه و سازماندهی می‌شوند. چگونگی تنظیم محتوای کتب درسی عامل مهمی در تعیین چگونگی یادگیری است. گاهی عدم کارایی و نامناسب بودن محتوا و عدم تناسب آن با توانایی درک و فهم دانش آموزان، یادگیری را مشکل می‌کند یا نتیجه‌ای کمتر از انتظار به بار می‌آورد. بنابراین، در تهیه کتاب درسی مؤثر و اثربخش، فعالیتهای آموزشی و تجارب یادگیری باید به گونه‌ای تنظیم شوند که یکدیگر را تقویت کنند و فعالیتهای یادگیری با تواناییهای دانش آموزان منطبق باشند، تا بتوانند الگوی رفتاری مورد نظر را در یادگیرنده به وجود بیاورند.

بیان مسئله

برای دست یافتن به ارزش‌ها، اهداف و رسالتی که آموزش یک کشور برای خود در قالب استفاده از رسانه کتاب در نظر می‌گیرد، کتاب باید دارای معیارها، اصول و ضوابط خاصی باشد که وجود آنها در فرآیند طراحی کتابهای درسی ضروریست (نیک نفس، ۱۳۹۲). چراکه باید دانش آموزان را به اهدافی که مدنظر است و شورای عالی برای آن مدون کرده است، برسانند. یکی از راههایی که میتواند این اطمینان را در ما به وجود بیاورد که کتاب منطبق بر اهداف برنامه درسی می‌باشد و همچنین اصول و معیارهای درست آموزشی در آن به کار گرفته شده، استفاده از روش تحلیل محتوا است. در تحلیل محتوای کتابهای درسی، اغلب از دو تکنیک کلی، فرمولهای خوانایی و ابزارهای فهرستی (چک لیستها) استفاده میشود که هر تکنیک از تعدادی روش مختلف تشکیل شده است

با نگاهی به آگاهی‌هایی که معلم باید در ارتباط با کتاب‌های درسی داشته باشد، ضرورت مهارت تجزیه و تحلیل کتاب‌های درسی به اثبات می‌رسد. این آگاهی‌ها عبارتند از (۱) محتوای علمی، (۲) عناصر کتاب درسی چون اهداف، متن و ... (۳) روش سازماندهی عناصر بنامه درسی مانند: توالی و انسجام و ... (۴) چگونگی ارتباط عناصر با هم (۵) روش‌های تدریسی که محتوای کتاب بر اساس آن سازماندهی شده است. (۶) روش‌های ارزشیابی از آموخته‌های دانش آموزان. (۷) نتایج غیر قابل انتظاری که احتمالاً از تدریس کتاب به وجود خواهد آمد

برنامه و محتوای درسی از لحاظ فلسفی باید آینه تمام‌نمای ارزشها، خواستها و انتظارات اجتماعی باشد، به عبارتی هدف اصلی مدارس و نظام آموزشی این است که فراگیران را جامعه‌پذیر کرده و آنها را با دانش‌ها و مهارت‌های ضروری جهت زندگی در جامعه آماده سازد (جلیلی فر، ۱۴۰۲)

روش تحلیل محتوا که در مطالعه و ارزیابی محتوای کتاب‌های درسی به کار می‌رود، در پژوهش‌های متعدد استفاده شده است. ریشه‌ی تاریخی تحلیل محتوا به آغاز کاربرد آگاهانه‌ی انسان از نمادها و زبان بر می‌گردد. تحلیل محتوا یکی از مهمترین روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی و به ویژه در ارتباطات است؛ اما در سایر رشته‌های علوم انسانی از جمله علوم تربیتی نیز به کار می‌رود. برلسون تحلیل محتوا را یک فن پژوهشی برای توصیف عینی، نظام‌دار و کم‌ری ظاهر محتوای رسانه‌ی ارتباطی تعریف می‌کند (برلسون، ۱۹۹۵). به نقل از صفرزاده، (۱۴۰۱). دوره ابتدایی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین مقاطع تحصیلی است و به جرات می‌توان گفت هیچ یک از دوره‌های تحصیلی از چنین اهمیتی برخوردار نیستند زیرا تحقیقات نشان می‌دهد دانش‌آموزانی که در دوره ابتدایی با ناکامی تحصیلی روبرو هستند در تمام دوره‌های تحصیلی دچار اشکال می‌شوند. آشنایی کودکان با تاریخ، جغرافیا و علوم اجتماعی و همچنین درک مفاهیم و هنجارهای اجتماعی از جمله اهداف آموزش در دوره ابتدایی است (سمیعی درونه، ۱۳۹۴). از این رو یکی از برنامه‌های درسی که در بیشتر کشورها عرضه می‌شود مطالعات اجتماعی است. این درس ارتباط مستقیمی با مقوله اخلاق و آموزش ارزش‌ها دارد و دانش‌آموزان را برای زندگی و رفتار مسئولانه از لحاظ اجتماعی آماده می‌کند و تعامل اجتماعی صحیح، الجرم بر پایه اخلاق صورت می‌گیرد. در نظام تربیت رسمی و عمومی دوره ابتدایی ایران برنامه درسی مطالعات اجتماعی برای پایه‌های سوم تا ششم تدوین شده است. (حسنی و وجدانی، ۱۳۹۶). در واقع هدف اصلی آموزش تعلیمات اجتماعی در دوره‌ی ابتدایی این است که دانش‌آموزان توانایی الزم را برای انجام دادن وظایف در مقابل خانواده، دوستان و همسایگان به دست آورند، به آموزگاران و اولیای مدرسه احترام بگذارند، بتوانند به مقررات مدرسه پایبند باشند، در امور مشارکت نمایند و در مواقع الزم نظر شخصی خود را بیان نمایند و به پرورش مهارت‌های اجتماعی توجه بیشتری بنمایند و به سرزمین خود علاقه‌مند باشند (دفتر تألیف و برنامه‌ریزی کتاب‌های درسی، ۱۳۸۷). مطالعات اجتماعی دانشی است که از انسان، روابط او با محیط‌های اجتماعی، فرهنگی و طبیعی تحولات زندگی بشر در گذشته، حال و آینده و جنبه‌های گوناگون آن (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و محیطی) بحث می‌کند. کتاب‌های مطالعات اجتماعی به این دلیل که بر بینش و تفکر دانش‌آموزان تأثیر مستقیم می‌گذارد، مستلزم بازاندیشی و بازآفرینی است، تا متن، پرسش و تصاویر به نحوی ارائه شوند که دانش‌آموزان را فعالانه درگیر کرده، او را به سوی تفکر انتقادی سوق دهند (سپهوند، ۱۳۹۹).

بنابراین به منظور تعیین میزان تناسب محتوای پیش‌بینی شده برای دانش‌آموزان و درگیری دانش‌آموزان با مفاهیم اجتماعی و تربیتی ضروری است تا کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی علی‌الخصوص در دوره ابتدایی، مورد تجزیه و تحلیل و بررسی قرار گیرد. لذا در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوا و براساس تکنیک ویلیام رومی، محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی سال ۱۴۰۳-۱۴۰۲ در سه پارامتر متن، فعالیت‌ها و تصاویر مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

۱. مبانی نظری و مفاهیم تحقیق

محتوای آموزشی یکی از عناصر مهم این فرآیند می‌باشد و شاید هم مهمترین عنصر. چراکه بدون وجود محتوای آموزشی و مطالبی برای آموزش و انتقال، آموزش بی‌معنا و مفهوم خواهد بود. منظور از محتوای آموزشی، هرگونه پیام کتبی، اعم از تصویری و نوشتاری و یا ترکیبی از آنها می‌باشد که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر افکار، ارزش‌ها و مهارت‌های مخاطب تأثیر می‌گذارد. در این برداشت، محتوای

آموزشی در برگرنده طیف وسیعی از مطالب و موضوعات یادگیری در شکلهای متنوع نوشتاری، تصویری و شنیداری خواهد بود (نیک نفس، ۱۳۹۲)

تحلیل محتوا از روش‌های اسنادی است که به بررسی نظام مند، عینی، کمی و تعمیم‌پذیر پیام‌های ارتباطی می‌پردازد. این روش در دسته‌بندی روش‌ها، پنهانگر محسوب می‌شود و از آن برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن می‌پردازد و در نتیجه وارد تاویل و نشانه‌شناسی محتوای پیام نمی‌شود (بخشی، ۱۳۹۵). در مجموع می‌توان گفت تحلیل محتوا که به آن تحلیل گفتمان نیز گفته شده روشی است که بر اساس آن می‌توان ویژگی‌های زبانی یک متن گفته شده یا نوشته شده را به طور واقع بینانه، عینی و منظم شناخت و نیز درباره مسایل غیر زبانی همچون مرتن و نظرات و گرایشهای وی اسرنتا‌هایی نمود. منظور از متن یا محتوا، کلیه ساختها از عالیم گوناگون از زبانی، موسیقایی، تصویری، حتی جسمی مانند مجسمه ای است که از طریق آن ارتباط برقرار مری شود. دیدگاه دیگری نیز وجود دارد که تحلیل محتوا را فرایند درک، تفسیر و مفهومی‌سازی معانی درونی داده‌های کیفی می‌داند؛ و به عبارت دیگر آن را بیشتر روش تجزیه و تحلیل داده‌ها می‌داند تا یک روش پژوهش (صفرزاده، ۱۴۰۱)

تحلیل محتوای کتاب درسی یک روش تحقیق کیفی است که برای شناسایی مقوله‌های زیربنایی متن کتاب‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد. یکی از روش‌های پژوهشی که برای کتاب‌های درسی به کار می‌رود، تحلیل محتوا است. این امر می‌تواند به روشن شدن مسئله کمک کند. نقاط قوت و ضعف احتمالی کتاب‌های درسی را برای اصلاح و تغییر احتمالی محتوا، متناسب با اهداف تعیین شده و اصول علمی پیشنهاد کرده و همچنین شیوه درست طراحی را در اختیار مدیران و برنامه ریزان و مؤلفان کتاب‌های درسی قرار دهد (چوبینه، ۱۳۹۸).

انواع تحلیل محتوای کتاب‌های درسی:

تحلیل محتوای توصیفی، به تبیین ویژگی‌های محتوای آشکار کتاب درسی می‌پردازد.

تحلیل محتوای ارتباطی، به بررسی چگونگی ارتباط بین اجزا و عناصر یک کتاب درسی می‌پردازد.

تحلیل محتوای استنباطی، روشی است که محقق را قادر می‌سازد تا برخی از واقعیات اجتماعی مربوط به زمان تولید کتاب درس، پیش بینی تأثیرات کتاب درسی بر فراگیران و جهت گیری‌های خاص و اعلام نشده کتاب درسی را مورد بررسی قرار دهد. (هاشمی، ۱۳۹۴)

کاربردهای تحلیل محتوای کتاب درسی (به نقل از چوبینه، ۱۳۹۸)

کاربرد توصیفی

- اندازه‌گیری و توصیف ویژگی‌های اصلی کتاب درسی
- ارزیابی و تعیین هبستگی بین متغیرهای درونی و بیرونی کتاب درسی

- فراهم ساختن داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز جهت انجام ارزیابی‌ها و مقایسه‌های تطبیقی
- ارزیابی نگرش و دیدگاه عوامل تعلیمی و تربیتی همچون معلم، دانش آموز، والدین، ناظران تربیتی، مشاوران و ... در رابطه با کتاب درسی
- شناخت و تشخیص نقاط قوت و ضعف کتاب درسی.

کاربرد تحلیلی

- کتاب‌های درسی اسناد رسمی و معتبری می‌باشند.
- ترجمه ارزش‌های دینی، اخلاقی، اجتماعی، فرهنگی و علمی حاکم بر یک جامعه به شمار می‌روند.
- مطالعه و تحلیل اثرات محتوای درسی بر میزان تحقق اهداف شناختی، عاطفی و مهارتی آموزش و پرورش می‌باشد.
- تعریف و تبیین نقش‌های افراد، نهادها و مفاهیم اجتماعی در کتاب‌های درسی می‌باشد.
- نوعی تحلیل فنی در کتاب درسی انجام می‌شود.

روش تحلیل ویلیام رومی

ویلیام رومی یکی از صاحب نظران تعلیم و تربیت است که کتاب خود را در سال ۱۹۸۶ به نام تکنیک‌های پژوهش ارائه کرده است. تجزیه و تحلیل هم نخستین بار توسط ویلیام رومی با جهت تمایز گذاشتن بین مطالب به صورت فعال و غیر فعال و خنثی مطرح شد (صفر بیرانوند، ۱۴۰۰). در اواسط دهه ۱۹۵۰ بلوم برای یادگیری، سه حوزه شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی را در نظر گرفت، هر یک از این سه حوزه دارای سلسله مراتبی در زمینه یادگیری هستند. حوزه شناختی در شش سطح (۱) دانش، (۲) فهمیدن (۳) به کار بستن (۴) تجزیه و تحلیل (۵) ترکیب (۶) ارزشیابی و قضاوت است.

حوزه عاطفی در پنج سطح (۱) دریافت و توجه کردن (۲) پاسخ دادن (۳) ارزش گذاری (۴) سازماندهی ارزش‌ها (۵) تبلور ارزش‌های سازمان یافته در شخصیت است، و حوزه روانی - حرکتی در پنج سطح (۱) مشاهده و تقلید (۲) اجرای عمل بدون کمک (۳) دقت در عمل (۴) هماهنگی حرکات (۵) عادی شدن است (صفر بیرانوند، ۱۴۰۰).

تحلیل محتوای کتب درستی نخستین بار توسط ویلیام رومی در کتاب تکنیک‌های پژوهشی در آموزش علوم در سال ۱۹۸۶ جهت تمایز گذاشتن بی مطالب و محتوای اکتشافی و فعال با مطالب و محتوای غیر فعال، مطرح گردید. روش او چنانکه خود معتقد است یک روش تحلیل کمی است که به توصیف عینی و منظم محتوای آشکار مطالب درسی و آزمایشگاهی می‌پردازد (صفاریه، ۱۳۹۸). ویلیام رومی، با استفاده از تحلیل کمی به توصیف عینی و منظم محتوا آشکار مطالب درسی پرداخته است. هدف روش ویلیام رومی، پاسخ به این سوال است که آیا کتاب و محتوای مورد نظر، دانش آموزان را به طور فعال با آموزش و پرورش درگیر می‌کند و میزان این

درگیری به چه میزان است. در تکنیک ویلیام رومی، واحد تحلیل میتواند تصاویر باشد که بهصورت نقشه، تصویر و نقاشی در کتابهای درسی آمده و تحلیل آن مبتنی بر میزان استفاده از دانش آموزان از تصاویر است، این تحلیل خود به چهار مقوله تقسیم می شود که هر کدام از مقوله ها به بررسی جوانبی از فعال یا غیرفعال بودن تصاویر می پردازد (احمدیان، ۱۳۹۴ به نقل از صفرزاده، ۱۴۰۱).

روش ویلیام رومی در این روش سه نوع مقوله فعال، غیرفعال و خنثی در نتیجه کدگذاری کتاب بدست میآید و با استفاده از فرمول زیر میزان فعال بودن کتاب محاسبه می شود: مولفهی فعال تقسیم بر مولفههای غیرفعال = میزان فعال بودن (رحیم زاده و همکاران، ۱۳۹۵) تحلیل محتوا به منزله تکنیکی علمی، بیشتر در قرن بیستم رایج شد و رشتههای گوناگون علوم اجتماعی همچون روانشناسی، جامعه شناسی، علوم سیاسی و ارتباطات آن را پژوهشهای خرد بکرار گرفتهاند. این روش علمی برای توصیف عینی محتوای پیام از بعد باطنی و ظاهری کاربرد دارد (قایدی و گلشنی، ۱۳۹۲).

مطالعات اجتماعی برنامه درسی مطالعات اجتماعی سال پنجم ابتدایی، با توجه به رویکرد کلی برنامه درسی ملی مبتنی بر فطرت گرایی و اهتمام به شکوفایی آن، سعی دارد زمینه های تربیت فردی و اجتماعی کودکان و نوجوانان را فراهم آورد. کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه پنجم شامل ۵ فصل و ۲۲ درس است که موضوعات آن کاملاً با هم مرتبط است ۱- زندگی با دیگران ۲- سرزمین ما ۳- زندگی در نواحی دیگر جهان ۴- زیارت مکانهای مقدس ۵- ایران بعد از اسلام، عناوینی هستند که برای هر فصل از این کتاب اختصاص یافته اند (جلیلی فر، ۱۴۰۲).

اهمیت تحلیل محتوا

نظام آموزشی فعلی کشور، یک نظام متمرکز و برنامه درسی آن منحصر به کتاب درسی است که در کل کشور استفاده می شود. این در حالی است که با توجه به وسعت کشور، تنوع و تعدد اقوام و مشکلات ناشی از آن، رشد سریع علوم و فناوری، تغییر سریع در هنجارها و ارزش های اجتماعی، ضرورت دارد که کتاب های درسی با دقت کافی و در حد امکان، عاری از هر عیب و نقص مطابق با اهداف تعیین شده و اصول علمی تالیف شوند (چوبینه، ۱۳۹۸). کتابهای درسی به خاطر اهمیت زیادی که در تعیین محتوا و خط مشی آموزشی دارند، کانون توجه دست اندرکاران آموزش و پرورش میباشند. اهمیت کتابهای درسی در نظامهای آموزشی متمرکز مانند ایران که تقریباً تمام عوامل آموزشی بر اساس محتوای آن تعیین و اجرا میشود بیش از سایر انواع نظامهای آموزشی است، و به خاطر همین اهمیت بیش از اندازه است که صرف وقت نیروهای متخصص در ارزشیابی و تحلیل کتابهای درسی میتواند راهگشای حل بسیاری از مشکلات جاری آموزش باشد (نیک نفس، ۱۳۹۲). تحلیل محتوا کاربرد متنوعی دارد که یکی از آنها تحلیل محتوای کتابهای درسی میباشد. این تحلیل کمک میکند تا مفاهیم، اصول، نگرشها، باورها و همهی اجزای مطرح شده در قالب دروس کتاب، مطالعه عملی و با اهداف برنامه درسی، مقایسه و ارزشیابی شوند (همان). چگونگی تنظیم محتوای کتب درسی عامل مهمی در تعیین چگونگی یادگیری است. گاهی عدم کارایی و نامناسب بودن محتوا و عدم تناسب آن با توانایی درک و فهم دانش آموزان، یادگیری را مشکل می کند یا نتیجه ی کمتر از انتظار به بار می آورد. بنابراین، در تهیه کتب درسی موثر و اثربخش، فعالیت آموزشی و تجارب یادگیری باید به گونه ای تنظیم

شوند که یکدیگر را تقویت کنند و فعالیت‌های یادگیری با توانایی‌های دانش آموزان منطبق باشند، تا بتوانند الگوی رفتاری موردنظر را در یادگیرنده به وجود بیاورند. بازنگری و تجدیدنظر و اصلاح محتوای کتاب‌های درسی، زمینه‌های رشد و تکامل برنامه ریزی درسی و به تبع آن رشد و بهبود و پیشرفت تحصیلی را به دنبال خواهد داشت. بنابراین، با آگاهی از نقش و اهمیت کتابهای درسی در پیشرفت امر آموزش و با توجه به تغییر نظام‌های آموزشی ضروری است تا به ارزیابی کتابهای درسی و تحلیل محتوای آنها پرداخته شود (شعاری نژاد، ۱۳۷۶). با تحلیل محتوا، نقاط ضعف محتوا آشکارتر شده، ضرورت پیروی یا ایجاد یک برنامه استاندارد، بیشتر احساس می‌شود. کشور های موفق در آزمون تیمز، کشور هایی بوده اند که در زمینه تدوین استاندارد های آموزشی یا چارچوب برنامه درسی پیشگام بوده اند (بدریان و رستگار، ۱۳۸۵).

روش پژوهش

پژوهش حاضر را از منظر روش می‌توان در گروه کیفی – کتابخانه‌ای و کیفی توصیفی دسته‌بندی کرد. جهت نگارش مقدمه، بیان مسئله و ضرورت تحقیق و همچنین مبانی نظری از روش کیفی کتابخانه‌ای استفاده شده است. در تحقیق کتابخانه‌ای، حوزه کار پژوهشگر، کتابخانه و اسناد و مدارک است. اصلترین منابع در این پژوهش کتاب مطالعات پایه پنجم ابتدایی، مقالات و نشریات معتبر انتشار یافته در پایگاه‌های داده و وب سایت‌های مرتبط با موضوع تحقیق و امثال آن که نقد نظریاتی است که ممکن است در کتاب، مقالات و اسناد مکتوب منتشر شده باشد. روش کتابخانه‌ای تقریباً به نوعی در تمام پژوهشهای علمی مورد استفاده قرار می‌گیرد و بعضی از آنها، از آغاز تا انتها متکی بر یافته‌های مطالعه کتابخانه‌ای هستند.

پژوهشگر در ادامه باید با بررسی تحلیلی محتوای کتاب درسی و با ابزار مناسب شامل فیش، جدول و فرم ثبت و نگهداری و در پایان به طبقه‌بندی و بهره‌برداری از آنها اقدام کند. در این پژوهش سعی کرده ایم تا از طریق فیش برداری به جمع‌آوری اطلاعات پردازیم. برای این منظور، در این مطالعه ابتدا تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی (متن، تصاویر و فعالیت‌ها) از منظر فعال و غیر فعال بودن براساس روش ویلیام رومی و بر روی کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی صورت گرفته است. جامعه مورد مطالعه در این پژوهش، کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی می‌باشد و نمونه به صورت تصادفی طبق نظر ویلیام رومی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفت. روش تجزیه و تحلیل به صورت توصیفی می‌باشد. ابزار گردآوری اطلاعات، سیاهه مبتنی بر روش ویلیام رومی است که براساس مبانی نظری تهیه و روایی آن توسط متخصصان علوم تربیتی تایید شد است.

ویلیام رومی برای ارزشیابی متن، حداقل صفحات انتخاب شده را ۱۰ صفحه و تعداد جمالت شمارش شده در هر صفحه را ۲۵ جمله تعیین کرده است؛ هم چنین برای ارزشیابی تصاویر، حداقل ۱۰ تصویر از کل کتاب و به منظور تعیین شاخ میزان فعالیت‌های کتاب نیز حداقل ده صفحه از کل کتاب را پیشنهاد داده است (صفرزاده، ۱۴۰۱).

روایی و پایایی

روایی و پایایی (اطمینان‌پذیری) یافته‌های پژوهش حاضر با استفاده از دو نفر ارزیاب بیرونی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت.

تجزیه و تحلیل

به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات در تکنیک ویلیام رومی از فرمول ارائه شده ی ویلیام رومی استفاده و به روش زیر کدگذاری شد:

کدگذاری متن: جملات بیان حقیقت، کد A؛ بیان نتایج یا اصول کلی B؛ تعاریف C؛ سوالات پاسخ داده شده D؛ سوالات تحلیلی E؛ بیان نتایج فعالیت‌های انجام شده توسط دانش آموز F؛ انجام آزمایش و فعالیت یا حل مسائل G؛ سوالاتی برای جلب توجه H؛ از مقوله‌های فوق، مقوله‌های A, B, C, D جزو مقوله‌های غیر فعال به حساب می‌آیند و مقوله‌های E, F, G, H جزو مقوله‌های فعال قلمداد می‌شوند. به منظور محاسبه ی ضریب درگیری با متن می‌توان مجموع مقوله‌های فعال را بر مجموع مقوله‌های غیر فعال تقسیم نمود.

کدگذاری تصاویر:

A. تصویری که از آن فقط برای تشریح موضوع خاصی استفاده شده است.

B. تصویری که از دانش آموز می‌خواهد تا با استفاده از موضوعات داده شده فعالیت یا آزمایشی را انجام دهد.

C. تصویری که برای تشریح شیوه جمع‌آوری وسایل یک آزمایش آمده است.

D. تصویری که در هیچکدام از مقوله‌های فوق نگنجد.

از مقوله‌های چهارگانه فوق، مقوله a، غیر فعال و b مقوله فعال قلمداد می‌شود و مقوله‌های c و d مقوله‌های خنثی هستند. برای محاسبه ضریب درگیری، در اینجا نیز مقوله فعال بخش بر مقوله غیر فعال می‌شود.

کدگذاری سوالات نیز به شیوه ی زیر انجام گرفت.

a. سوالی که جواب آن را مستقیم در کتاب می‌توان یافت.

b. سوالی که جواب آن را مربوط به نقل تعاریف است.

c. سوالی که برای پاسخ آن به دانش آموز باید از آموخته‌های خود در در جدید برای نتیجه‌گیری در مورد مسایل جدید استفاده کند.

d. سوالی که در آن از دانش آموز خواسته شده مسأله ی بخصوصی را حل نماید.

در طبقه‌بندی فوق مقوله‌های a و b در زمره مقوله‌های غیر فعال و مقوله‌های c و d در زمره مقوله‌های فعال بخش بر مقوله‌های غیر

فعال تقسیم می‌گردد؛ ضریب درگیری دانش آموز با سمالت = مجموع مقوله‌های فعال تقسیم بر غیر فعال

جامعه آماری

جامعه ی آماری این پژوهش، کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی است، که مؤلفه های متن، پرسش و تصاویرهای کتاب مورد تحلیل قرار گرفته است. در نتیجه تحلیل مشتمل بر مقوله هایی است که برخی از آن ها به متن، پرسش ها و تصاویر فعال و برخی مقوله ها به متن، پرسش ها و تصاویر غیر فعال مربوط می شوند و هدف از کاربرد این روش در تحلیل محتوا آن است که دریابیم مقوله ها تا چه حدی می تواند یادگیرنده را نسبت به فراگیری متن، درگیر کردن با پرسش ها و تصاویر « جذب نماید و ضریب درگیری دانش آموزان با آن، تا چه حد است.

حجم نمونه

حجم نمونه در این پژوهش برابر با ۵ درس از کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم از صفحه ۳۶ الی ۷۱ چاپ سال ۱۴۰۲ است. نمونه در این پژوهش با کمک روش تصادفی ساده ۳۵ صفحه از کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه پنجم به منظور تحلیل انتخاب گردید و جملات شامل ۲۴۹ جمله، تصاویر شامل ۱۲ تصویر و فعالیت های شامل ۹ فعالیت شمارش و کدگذاری شدند.

هدف کلی:

هدف کلی تحلیل محتوا کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی با تکنیک ویلیام رومی

اهداف جزئی

- ۱- تحلیل محتوا متن کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی با تکنیک ویلیام رومی
- ۲- تحلیل محتوا تصاویر و اشکال کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی با تکنیک ویلیام رومی
- ۳- تحلیل محتوا فعالیت ها و پرسش های مطرح شده در مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی با تکنیک ویلیام رومی

فرضیه تحقیق

- ۱- متن کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی به صورت فعال ارائه شده است و میزان درگیری بالا است.
- ۲- تصاویر و اشکال کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی به صورت فعال ارائه شده است و میزان درگیری بالا است.
- ۳- فعالیت ها و پرسش های مطرح شده در کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی به صورت فعال ارائه شده است و میزان درگیری بالا است.

سوالات تحقیق

سؤال اول: آیا متن کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی، به شیوه ی فعال براساس روش ویلیام رومی ارائه شده است؟

سؤال دوم: آیا میزان فعالیت های کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی، به شیوه ی فعال براساس روش ویلیام رومی ارائه شده است؟

سؤال سوم: آیا تصاویر کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی، به شیوه ی فعال براساس روش ویلیام رومی ارائه شده است؟

پیشینه پژوهش

کاووسی (۱۴۰۲) در پژوهشی با هدف تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی که شامل: متن، تصاویر، فعالیت طبق نظر ویلیام رومی و به روش تجزیه و تحلیل توصیفی نشان میدهد که متن کتاب مطالعات پایه پنجم ابتدایی با ضریب درگیری ۰/۲۰ متنی غیر فعال و غیر پویاست و بیشتر به بیان مطالب و ارائه اطلاعات میپردازد و کمتر دانش آموزان را به فعالیت وامی دارد. تصاویر کتاب مطالعات اجتماعی پنجم ابتدایی با ضریب درگیری ۰/۸۱ نشان دهنده اعتبار داشتن تصاویر است به نحوی که زمینه مناسبی برای یادگیری مهیا می سازد. و دانش آموزان را به تفکر و پژوهش دعوت می کند. فعالیت های کتاب مطالعات اجتماعی با ضریب درگیری ۳/۴ بیانگر فعالیت محور بودن کتاب می باشد که فقط فراگیران را به انجام فعالیت های متعدد فرا میخواند.

صفر بیرانوند (۱۴۰۰) در پژوهشی با هدف تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی (بخش مدنی) پایه پنجم دبستان، بر مبنای فعال یا غیر فعال بودن به متن، تصاویر و سوالات کتاب و هم چنین شناخت حیطه های شناختی، عاطفی، روانی - حرکتی و سطح خوانایی بیان می کند که کتاب از نظر متن و تصاویر غیر فعال و از لحاظ سوالات فعال بوده و هم چنین متن کتاب برای دانش آموزان پایه هفتم مناسب است و این کتاب بیشتر بر حیطه شناختی و عاطفی تاکید کرده است. با توجه به تحلیل کتاب پیشنهاد می گردد که در تحلیفات بعدی متن و تصاویر کتاب فعال شوند و اینکه بر حیطه روانی - حرکتی توجه شود و متن کتاب هم برای دانش آموزان پایه پنجم دبستان مناسب باشد

حاجی تبار (۱۳۹۹) در پژوهشی با هدف تحلیل محتوای کتاب های درسی مطالعات اجتماعی پایه پنجم و ششم دوره ابتدایی بر اساس مولفه های فرهنگ کار بیان می دارد که یافته ها حاکی از آن است که از لحاظ میزان توجه به مولفه های فرهنگ کار در کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم، بیشترین میزان توجه به مولفه احساس مسئولیت (۲۰/۳ درصد) و جدیت در کار (۱۹/۸ درصد) و کمترین میزان توجه به مولفه نگرش مثبت در کار (۷ درصد) بوده و همچنین در کتاب های ذکر شده، فراوانی و درصد میزان توجه به مولفه فرهنگ کار در متن بیش از فعالیت، کاربرگ و تصویر بوده است. در تبیین این یافته ها می توان چنین گفت که در کتاب های پایه پنجم مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به صورت متقارن و یکنواخت به مولفه های فرهنگ کار توجه نشده است.

فولادی (۱۳۹۹) در پژوهشی با هدف تحلیل محتوای کتاب درسی تعلیمات پنجم ابتدایی از نظر میزان نسبت توجه به مولفه های دومفهوم حق طلبی و میهن دوستی، بیان می دارد که در محتوای فعال کتاب میزان توجه به مولفه های حق طلبی متفاوت است. بر این اساس پیشنهاد میشود چنانچه آموزش مبتنی بر حق طلبی مد نظر مولفین این کتاب است، مراحل حق طلبی را نسبت به هم به صورت متعادل مورد توجه قرار دهند.

جهانی (۱۳۹۹) در پژوهشی با هدف تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی به روش مک لافلین و با هدف بررسی میزان و سطح خوانایی کلاسی و سطح خوانایی سنی دانش آموزان با روش کمی مک لافلین که بر این باور است که باید به کوچک ترین واحد معنی دار، یعنی کلمات توجه کرد. یافته های تحقیق نشان می دهد که این کتاب در سطح بالاتری از سن دانش آموز قرار دارد و مناسب دانش آموزانی با سن سیزده سال می باشد. همچنین قسمت های ابتدایی و پایانی کتاب دشوار تر از وسط کتاب می باشد.

نفر (۱۳۹۸) در پژوهشی ک به دنبال بررسی تحلیلی کتاب مطالعات پنجم ابتدایی بر مبنای توجه به مفاهیم اخلاقی است بیان می دارد که یافته ها نشان داده است که متاسفانه چیدمان مفاهیم اخلاقی در کتب درسی مورد توجه قرار نگرفته است و از میان ۱۲ مفهوم اخلاقی، تنها «تفکر»، «رفتار نیک»، «همکاری» مورد توجه قرار گرفته است و سایر مفاهیم از نظر تعداد تکرار و تنوع چینش در پایه های مختلف فاقد کارایی لازم هستند.

نیکی پویا (۱۳۹۷) در پژوهشی با هدف تحلیل محتوای مطالعات اجتماعی پایه پنجم و ششم ابتدایی بر اساس مؤلفه های آموزش شهروندی

سعیدی ابواسحاقی (۱۳۹۶) در پژوهشی با هدف تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی در دوره ابتدایی از نظر پرداختن به مسایل و معضلات آلودگی محیط زیست، بیان می دارد که بیشترین توجه در کتاب مطالعات پایه چهارم ابتدایی به آلودگی های هوا بوده است که ۲،۳۵ درصد را به خود اختصاص می دهد و کمترین توجه را به آلودگی های آب با ۲،۱۶ درصد از کل معضلات آلودگی در کتاب اختصاص داده شده است گذر پایان سعی شده که مبتنی بر مبنای نظری پیشنهاد هایی ارایه شود

نتیجه گیری

محتوای کتب درسی باید به گونه ای مورد سازماندهی قرار گیرند که دانش آموز ضمن حرکت در یک مسیر هموار، مستمراً با فرایند یادگیری درگیر شود و گام به گام در این مسیر ارتقا یابنده، خود نیز در تولید مفهوم مشارکت کند (قاسمی، ۱۴۰۰). کتاب درسی نقش موثری در یادگیری مجموعه ای از دانش، بینش ها و مهارت ها را بر عهده دارد و فراگیران را برای توسعه و حمایت یادگیری های بعدی و به کارگیری آموخته ها در زندگی بزرگسالی آماده می کند. به همین دلیل برای تهیه چنین کتابی لازم است که اهداف آموزشی و مطالب مفید با شیوه و سبکی مناسب سازماندهی و به شکل و قالب زیبا و با کیفیت ارائه شود. اجزای ساختاری هر کتاب، به ویژه کتابهای درسی با توجه به نوع هدف و محتوا و همچنین مخاطبان و ویژگیهای که دارند، به صورتهای مختلفی طراحی می شوند. به

همین دلیل برای تهیه چنین کتابی لازم است که اهداف آموزشی و مطالب مفید با شیوه و سبکی مناسب سازماندهی و به شکل و قالب زیبا و با کیفیت ارائه شود. اجزای ساختاری هر کتاب، به ویژه کتابهای درسی با توجه به نوع هدف و محتوا و همچنین مخاطبان و ویژگیهای که دارند، به صورتهای مختلفی طراحی می شوند. طراحی کتابهای درسی امری چند بعدی است و به همین دلیل در طراحی آنها باید همه عوامل در نظر گرفته شوند تا رسانه مذکور بتواند کارآیی مورد نظر را داشته و به صورت مؤثری در جریان یادگیری نقش فعال داشته باشد. یکی از عواملی که میتواند در این زمینه تسهیلگر و یاریگر باشد استفاده از روش تحلیل محتوا است. به صورت کلی نقش تحلیل محتوا در این فرآیند کمک به افراد، طراحان و متخصصان برای ارزشیابی از کتابهای درسی و رفع نواقص آنها میباشد.

منابع

- ۱-
- ۲- بخشی، حامد و جلائیان بخشنده، وجیهه. (۱۳۹۵). *راهنمای تحلیل محتوا*، چاپ اول، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد
- ۳- بدریان، عابد. (۱۳۸۵). مطالعه تطبیقی استانداردهای آموزش علوم تجربی دوره آموزش عمومی در ایران و کشورهای موفق. یاددهی و یادگیری علوم تجربی، (-)، ۰-۰. <https://sid.ir/paper/fa448289SID>
- ۴- جلیلی فر، سمیه و رحیم لو، مهدی، ۱۴۰۲، تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پنجم ابتدایی بر حسب سودمند بودن مطالب، دهمین کنفرانس بین المللی دانش و فناوری علوم تربیتی مطالعات اجتماعی و روانشناسی ایران، تهران، ۱۰/۱۹۶۶۷۱ <https://civilica.com/doc/1966710>
- ۵- جهانی، مهدی و یاهک، ابوالفضل و نقی زاده انهر، عبدالحسین، ۱۳۹۹، تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی به روش مک لافلین، ششمین کنفرانس ملی علوم انسانی و مطالعات مدیریت، <https://civilica.com/doc/1233781>
- ۶- چوبینه، مهدی. (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کتاب درسی. <https://parsmodir.com/db/research/book-analysis.php>
- ۷- حسنی، محمد، و وجدانی، فاطمه. (۱۳۹۶). تحلیل محتوای کیفی کتاب های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از منظر تربیت اخلاقی. تربیت اسلامی، ۱۲(۲۵)، ۲۹-۵۴. <https://sid.ir/paper/fa100627SID>
- ۸- سعیدی ابواسحاقی، اصغر و مالکی سونکی، علی اصغر و بابااحمدی، وحید و حاجتی کاجی، حسین، ۱۳۹۶، تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی از لحاظ توجه به آلودگی های محیط زیست، دومین اولین کنگره سراسری تحول و نوآوری در علوم انسانی، شیراز، <https://civilica.com/doc/656138>
- ۹- صفاری، محدثه (۱۳۹۸). بررسی تحلیل محتوای کتاب علوم تجربی سوم ابتدایی از منظر فعال بودن و غیر فعال بودن بر مبنای الگوی ویلیام رومی. فصلنامه پویش در آموزش علوم تربیتی و مشاوره ۴(۹)، ۶۳-۸۹.
- ۱۰- صفرییرانوند، حسین و صفرییرانوند، بهروز. (۱۴۰۰). تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی با توجه به روش خوانایی گانینگ، ضریب درگیری ویلیام رومی و هدف های آموزشی بلام. پیشرفت های نوین در روانشناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش « دوره ۴، شماره ۴۴
- ۱۱- صفرزاده، سجاد و حجازیان، امیرحسین، ۱۴۰۱، تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی بر اساس روش ویلیام رومی، دومین کنفرانس ملی مطالعات کاربردی در فرایندهای تعلیم و تربیت، بندرعباس، <https://civilica.com/doc/1648610>
- ۱۲- فولادی، فضل اله و دارابی، مرتضی و رومانی، سعید، ۱۳۹۹، تحلیل محتوا کتاب مطالعات (تاریخ) پایه پنجم دبستان با توجه به مفاهیم میهن دوستی و حق طلبی، دومین همایش ملی آموزش تاریخ، خرم آباد، <https://civilica.com/doc/1250694>

- ۱۳- قاسمی، سیدعلیرضا. (۱۴۰۰). تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی بر اساس تکنیک ویلیام رومی. کنفرانس بین‌المللی علوم تربیتی، روانشناسی، علوم ورزشی و تربیت بدنی. <https://sid.ir/paper/fa902308SID>.
- ۱۴- کاوسی، افشین و سنجری، مهدی. (۱۴۰۲). تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پنجم ابتدایی به روش ویلیام رومی، دومین کنفرانس ملی تازه‌های روانشناسی تکاملی و تربیتی، بندرعباس، <https://civilica.com/doc/194541>.
- ۱۵- نفر، زهرا و فاطمی، فاطمه سادات و فائزه، نفر. (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی و فارسی (خوانداری) و هدیه‌های آسمان و علوم تجربی پایه پنجم و ششم ابتدایی بر اساس مفاهیم اخلاقی. نشریه جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، سال پنجم شماره ۲.
- ۱۶- نیک نفس، سعید، و علی آبادی، خدیجه. (۱۳۹۲). نقش تحلیل محتوا در فرآیند آموزش و طراحی کتاب‌های درسی. جهانی رسانه، ۸(۲ (پیاپی ۱۶)، ۱۲۴-۱۵۰. <https://sid.ir/paper/fa391824SID>.
- ۱۸- نیکی، پویا، مرادی، سبحان، زارعی، سیروس، بسطام کیش، مهدی، و عزیزی محمودآباد، مهران. (۱۳۹۷). تحلیل محتوای مطالعات اجتماعی پایه پنجم و ششم ابتدایی بر اساس مؤلفه‌های آموزش شهروندی. آموزش پژوهی، ۴(۱۶)، ۷۹-۹۰. <https://sid.ir/paper/fa269360>.
- ۱۹- هاشمی، صدیقه. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی.